

KEES VAN HOOIJDONK

WPZ EXCURSIE 2011

Juni 2011 en er staat alweer een nieuwe WPZ-excursie voor de deur. Anders dan andere jaren valt deze excursie gedurende het Hemelvaartweekend. En anders dan andere jaren duurt de excursie 4 in plaats van 3 dagen. Dit jaar is de bestemming Duitsland. Al maanden is de excursiecommissie druk in de weer met de voorbereidingen. Hun eerste zorg is het sluitend krijgen van een boeiend excursieprogramma en of dat lukt is helemaal nog niet zo vanzelfsprekend. Want ook in Duitsland is het in die periode vakantie, waardoor een aantal gewilde instituten en contactpersonen niet beschikbaar zijn. Weer andere instituten zijn gesloten als gevolg van verbouwingen of anderszins.

Maar op de voorjaarsbijeenkomst in april is het dan toch zover dat een boeiend en afwisselend programma kan worden gepresenteerd: de eerste excursiedag brengt ons naar Bonn, waar de reizende tentoonstelling *Elefantenreich* op dat moment te bezichtigen is. Van daaruit gaan we door

naar de omgeving van Mainz, waar nog een aantal groeven en musea op het programma staan.

DONDERDAG 2 JUNI

Tussen 12.00 en 12.30 uur verzamelden de deelnemers van de excursie –

zo'n 20 in totaal – zich op het museumterras van het LVR-Landesmuseum in Bonn. Mede het zonnetje zorgde voor een warm ontvangst op deze eerste dag van onze WPZ-excursie. Het LVR-Landesmuseum Bonn is een zeer groot museum met een gigantische collectie kunst- en cultuurgeschiedenis van het gebied tussen Aken, Essen, Kleef en Bonn. Dit "thema-museum" heeft allerlei verschillende tentoonstellingen. Wij als Werkgroep Pleistocene Zoogdieren waren met name geïnteresseerd in de tentoonstelling *Elefantenreich*.

In deze tentoonstelling zijn onder andere de fossielen te zien die gevonden zijn bij de aanleg van een bruinkoolmijn in Neumark-Nord nabij Halle. Hier heeft men een "fossiel meer" ontdekt van ongeveer 200.000 jaar oud, waar niet alleen de fossielen perfect bewaard zijn gebleven, maar waar bovendien vele skeletten nog min of meer compleet in anatomisch verband zijn gevonden. Vandaag de dag wordt deze site beschouwd als één van de belangrijkste op het gebied van het Paleolithicum van Europa.

KEES VAN HOOIJDONK

Bosolifant

AUTEURS
TIM RIETBERGEN
KEES VAN HOOIJDONK

Bij binnenkomst in de eerste zaal viel ons oog op een gigantische reconstructie van de bosolifant (*Elephas antiquus*). In deze zaal begon onze rondleiding door het museum en werd ons wat verteld over de klimaatreconstructie. Hierna gingen we de trap op en zo kwamen we bij het skelet van een bosolifant, dat op de grond uitgelegd was. Onze gids, Dr. Christian Peitz (curator van de tentoonstelling), wees ons erop dat dit nagenoeg complete skelet van een vrouwtje was aangevuld met een femur van een mammoetstier. Prachtig waren de schedels van andere slurfdragers, zoals de Aziatische olifant en de Afrikaanse olifant, die tentoon waren gesteld ter vergelijking met die van een bosolifant. Hetzelfde geldt voor een schedel van de mastodont (*Anancus arvernensis*) die was gevonden in de grindgroeven langs de Rijn. Ook aan de pathologieën van de gevonden fossielen en de evolutie van de olifantachtigen werd aandacht besteed.

In de volgende zaal waren vooral de tijdgenoten van de bosolifant te zien. Hier waren fossielen tentoongesteld van onder andere drie soorten neushoorns (*Coelodonta antiquitatis*, *Stephanorhinus hemitoechus* en *Stephanorhinus kirchbergensis*), verschillende soorten herten (*Dama dama*, *Megaloceros giganteus*, *Cervus elaphus* en *Capreolus capreolus*), de grottenhyena (*Crocuta c. spelaea*), het oerrund (*Bos primigenius*) en een nagenoeg compleet skelet van de grottenleeuw (*Panthera leo spelaea*). In de zaal ernaast waren de plantenresten en de microfauna

te zien. Ook de 120.000 jaar oude originele speer van Lehringen bleef niet onopgemerkt. Verder waren ook nog de beroemde originele resten van de *Neanderthaler* van Kleine Feldhofer Grotte in het Neandertal bij Mettmann te zien, die we zelfs ook uitgebreid mochten fotograferen.

Veel te snel was deze eerste activiteit van de excursie alweer voorbij. Na nog wat gezellig nagepraat te hebben op een terrasje, maakten we ons klaar voor een

trip van ongeveer 1,5 uur naar Mainz, waar we camping of hotel opzochten. De avondmaaltijd was een belevenis op zich.... We hadden afgesproken om deze gezamenlijk te nuttigen in de *Biergarten* van het naast de camping gelegen restaurant *Blick am Dom*. Vanwege het prachtige zomerweer en het mooie uitzicht over de Rijn was het er behoorlijk druk en het personeel was totaal niet op haar taak berekend. Terwijl de een al lang en breed was uitgegeten zat de ander nog smachtend op z'n bestelling te wachten. Toch werd de stemming daar gek genoeg niet minder om, integendeel, het leverde de nodige gespreksstof en hilarische momenten op, wat weer leidde tot een gezellige sfeer. Het was ver na elfen voordat ieder zijn of haar slaappleaks opzocht.

VRIJDAG 3 JUNI

Vandaag hebben we een vol programma met bezoeken aan het Dinotherium Museum, de opgraving te Eppelsheim (een kleine 40 km ten zuiden van Mainz) en het Natuurhistorisch Museum Mainz.

Het Dinotherium Museum te Eppelsheim is een klein museum dat in 2001 is opgericht op initiatief van Heiner Roos, oud Burgemeester van Eppelsheim en vandaag onze rondleider.

Rond 10 uur verzamelden wij op het plein voor het museum, dat gevestigd is in het raadhuis van Eppelsheim. Het wachten was nog op de groep “camping-gangers”, die - naar later bleek - het leven van een slaapmuis hebben gered. Het kleine diertje had namelijk besloten om de nacht door te brengen onder de motorkap van Lambert zijn auto. En er kon natuurlijk niet eerder vertrokken worden voordat er voor dat diertje een veilig onderkomen was gevonden. Maar uiteindelijk, met een klein kwartier vertraging, kon het programma dan toch beginnen en werden wij in de raadzaal allervriendelijkst ontvangen door het bestuur van het Dinotherium Museum: oprichter Heiner Roos, opgravingsleider Markus Forman, voorzitter Christian Knobloch en algemeen bestuurslid Walter Bieser. De tafel was rijkelijk gevuld met kaasbroodjes, flessen water en rode en witte Dinotherium wijn - zo genoemd omdat de wijngaarden in *Gewann Jörgenbauer* liggen, dezelfde omgeving als waar destijds de beroemde Deinotheriumschedel is gevonden.

Onder het genot van een kaasbroodje en (jawel!) een heerlijk glas wijn vertelde Heiner Roos, van tijd tot tijd aangevuld door opgravingsleider Markus Forman, over de bijzondere vondsten die gedaan zijn in de omgeving van Eppelsheim. Eppelsheim heeft wereldfaam verworven door de vondst van een complete Deinotheriumschedel in 1835 in een zandafgraving bij *Gewann Jörgenbauer* net buiten Eppelsheim. Deze vondst is geborgen en beschreven door de paleontologen Kaup en Klipstein. Maar reeds lang daarvoor en ook daarna zijn er vele vondsten gedaan, zoals de femur van een gibbonachtige (mens)aap in 1820. Al deze vondsten konden worden gedaan omdat in de wijde omgeving van Eppelsheim zandafgravingen waren ontstaan in de zeer fossielrijke *Dinotherium Sanden* ten behoeve van bouwwerkzaamheden. Aanvankelijk werden de fossielen niet herkend en alleen als lastig ervaren. Later, toen er wetenschappelijke belangstelling ontstond van vooraanstaande geleerden (Kaup, Klipstein, Cuvier), werden de fossielen verzameld en in

Naturaliënkabinetten opgenomen. Sinds de meest recente opgravingen (1996 tot heden) worden ook fossielen van kleine zoogdieren verzameld, zoals spitsmuizen. Eén van deze kleine zoogdieren is vernoemd naar Heiner Roos, onze rondleider: *Plesiosorex roosi*.

Tot op heden zijn er niet minder dan 35 zoogdiersoorten ontdekt, waarvan maar liefst 25 als eerste vondst uit Eppelsheim zijn beschreven. Daaronder

zijn, behalve van de hiervoor genoemde soorten, ook fossielen gevonden van sabeltandkatten, beerhonden, hyena's, oerpaarden, herten en neushoorns. Al deze vondsten zijn opgegraven uit de zogenaamde *Dinotherium Sanden*, die in een oude rivierloop van de Rijn zijn afgezet, die tijdens het late Mioceen, ca. 10 miljoen jaar geleden, ruwweg van Worms via Eppelsheim naar Bingen stroomde.

Uitleg in de groeve

De Dinotheriumzanden

Gezellige picknick

Dinotherium wijn

Grube Messel

TIM RIETBERGEN

Fossielen zoeken in Messel

EELCO KRUJENIER

Na de introductie begaven we ons naar de museumzaal. Hier kregen we uitleg over de inhoud van de vitrines en de afbeeldingen. De collectie van dit kleine museum omvat enkele belangrijke vondsten uit de *Dinotherium Sanden*. De tentoonstelling is opgebouwd rond een afgietsel van de Deinotheriumschedel (het origineel bevindt zich in het Museum of Natural History in Londen). In de vitrines zijn fossielen te zien van neushoorns, mastodonten, apen, beerhonden en hyena's. We waren vrij om vragen te stellen en al snel ontstonden levendige discussies tussen de excursiedeelnemers en de mensen van het museum. Ook konden we in alle rust foto's maken.

DE OPGRAVING IN GEWANN JÖRGENBAUER

Terwijl Tineke en John zich naar een nabijgelegen Lidl begaven om inkopen te doen voor onze picknick, ging de rest van de deelnemers onder een stralende hemel het veld in om de opgraving te bekijken. Deze ligt een kleine 3 kilometer ten noordoosten van Eppelsheim in het *Gewann Jörgenbauer*, waar zo'n 175 jaar geleden de Deinotheriumschedel werd ontdekt. Helaas werd er op dit moment niet in de afgraving gegraven en waren de terrassen met plasticfolie en zand afgedekt. Hier kregen we uitleg

van opgravingsleider Markus Forman, die omwille van een beter begrip, op verschillende plaatsen het plastic verwijderde om de afzettingen beter te kunnen laten zien. Ook hier in de groeve hebben we alle gelegenheid om vragen te stellen aan de opgravingsleider en om te fotograferen.

In 1996 werd het idee opgepakt om in deze omgeving te zoeken naar de fossielrijke *Dinotherium Sanden*. Van de vroegere zandgroeven was in het landschap niets meer te zien. Kaarten uit het verleden bleken niet erg betrouwbaar en overlevering van oudere generaties was onnauwkeurig. Met behulp van een groot aantal proefboringen wist men de aanwezigheid van de *Dinotherium Sanden* vast te stellen alsmede de lokale verspreiding ervan. Daarmee waren de *Dinotherium Sanden* bij Eppelsheim herontdekt. In september 1996 is met de eerste opgravingen begonnen en vrijwel meteen was het raak: reeds op de eerste dag werd een deel van een mastodontkies gevonden. Sindsdien worden er jaarlijks opgravingen gedaan, aanvankelijk gebeurde dat onder leiding van Natuurmuseum Senckenberg in Frankfurt, maar sinds 2001 worden de opgravingen onder leiding van het Natuurhistorisch Museum Mainz uitgevoerd. De fossielen worden in de collecties van voornoemde musea opgenomen. Uitbreiding van de col-

lecties van het *Dinotherium Museum* is wegens ruimtegebrek niet mogelijk.

Na het bezoek aan de opgraving begaven we ons naar een overdekte picknickplaats in een nabijgelegen park, waar Tineke en John intussen gearriveerd waren met hun inkopen. Tijdens een geanimeerd samenzijn genoten we van een overheerlijke picknick bestaande uit broodjes, vleeswaar, kaas, salades en fruit -vooral veel fruit: druiven, aardbeien, appels, sinaasappelen, bananen, meloen, enzovoorts, heerlijk. Veel te snel moesten we de picknick afbreken om naar ons volgende adres te gaan: het Natuurhistorisch Museum Mainz. Tijdens zijn afscheidswoord haalde opgravingsleider Markus Forman nogmaals de opgravingen aan die jaarlijks in de maanden juli, augustus en september plaatsvinden. Dit jaar valt het helaas niet meer in te passen, maar als deelnemers aan de excursie daar belangstelling voor hebben dan zijn zij volgend jaar van harte uitgenodigd deel te nemen aan de opgravingen. En die uitnodiging brengt bij enkele van de deelnemers een brede glimlach teweeg: zij hebben er wel oren naar om hier in Eppelsheim deel te nemen aan opgravingen in de *Dinotherium Sanden*. Zij die minder met graven op hebben worden uitgenodigd om als bezoeker naar de opgraving te komen als men hier in de omgeving verblijft.

Nadat een grote partij *Dinotherium* wijn van eigenaar is gewisseld en wij uitgebreid afscheid hebben genomen van het museumbestuur spoedden we ons in de richting van Mainz.

NHM MAINZ

Ook hier bleek maar weer: de praktijk is altijd weerbarstiger dan de theorie. Waar je TomTommetje je belooft dat je het in 40 minuten makkelijk moet kunnen halen, daar leert de praktijk dat je al met al meer dan een uur onderweg bent. Dat geldt gelukkig niet voor allen, want een goed deel van de deelnemers bereikt het museum gelukkig wel op tijd. Die kunnen, nadat Marjolein zich vanuit Leipzig bij het gezelschap heeft

Tim en Marjolein bekijken een fossiel

FRANS VERBURGT

gevoegd, aanvangen met de rondleiding die verzorgd werd door een student. De laatkomers kunnen gelukkig nog aansluiten en het vervolg van de rondleiding bijwonen.

Aan alles is te zien dat het museum momenteel een verbouwing ondergaat: sommige ruimten staan letterlijk in de steigers en een deel van de collectie is ingepakt of staat op een tijdelijke plaats opgesteld. Maar er blijft nog genoeg over om te bekijken. Fossielen uit de aardgeschiedenis van Rheinland Pfalz vormen het centrale thema van het museum. Met name de collecties Tertiair en Kwartair van het Mainzer Becken zijn goed vertegenwoordigd, evenals de dierenwereld uit de ijstijd. Indrukwekkend zijn de vele complete skeletten die verspreid door het museum staan opgesteld, van het imposante reuzenhert tot de dwergmammoet toe, met alles dat zich daartussen bevindt zoals de neushoorn, paard en verschillende mammoetsoorten.

Zoals dat in ieder museum het geval is bevindt ook hier een groot deel van de collecties (1,5 miljoen objecten!) zich in het museum depot. Dat zijn zeker niet de minste objecten en wetenschappelijk gezien misschien zelfs veel belangrijker dan veel van de geëxposeerde stukken. Hier bevinden zich bijvoorbeeld collecties uit de *Mosbacher Sanden* (met hun buitengewoon rijke ijstijdfauna) en de *Dinotherium Sanden* met hun bijzondere fossielen. Het is natuurlijk de droom van alle deelnemers om juist een kijkje te nemen in de depots, waar de niet alledaagse stukken zich bevinden. Maar alle pogingen van de excursiecommissie ten spijt bleven de depotdeuren voor ons gezelschap gesloten. Het NHM Mainz participeert in deze periode in een regionaal wetenschapsproject en had daar al haar medewerkers hard bij nodig, zodat er geen gelegenheid was ons door de depots te leiden. Helaas, het is niet anders, maar als je het waarom achter zo'n besluit weet dan valt daar ook wel weer mee te leven.

Na de rondleiding mochten we nog een klein uurtje op eigen gelegenheid rondkijken in het NHM Mainz, waarna we gezamenlijk naar het restaurant wandelden door de fraaie binnenstad met haar mooie regeringsgebouwen, de vakwerkhuisen en vooral niet te vergeten de majestueuze Dom van Mainz. In het restaurant Al Cortile brachten we een gezellige avond door.

ZATERDAG 4 JUNI

Vandaag stond de wereldberoemde steengroef Messel op het programma. Deze grote groeve heeft een doorsnee van 1000 meter, is ongeveer 70 meter diep en staat sinds 1995 op de werelderfgoedlijst van UNESCO. In het bezoekerscentrum van de groeve

Messel kom je alles te weten over de geschiedenis van de groeve zelf, maar ook over de geschiedenis van het leven in deze groeve. Zo ontdek je dat er vanaf de 19de eeuw oliehoudende schalie werd gewonnen en dat er al in 1875 belangrijke fossielen werden gevonden. Het is onvoorstelbaar dat men, sinds het winnen van olie niet meer winstgevend was, de groeve wilde veranderen in een vuilstortplaats.

Ook werd er aandacht besteed aan de moderne onderzoeksmethoden, zoals bijvoorbeeld de computertomografie. Deze methode gaf wetenschapper Dr. J. Habersetzter de mogelijkheid de skeletdelen van de fossiele vleermuizen van Messel zo op te nemen, dat zijn team uit die informatie 3D-modellen heeft kunnen ontwikkelen. Enkele van deze modellen zijn in het bezoekerscentrum te zien, zoals het 10x vergrootte model van een vleermuizenschedel en het 100x vergrootte model van een gehoorbeen van een vleermuis. In de *Schatzkammer* stonden nog enkele fossielen uit Messel tentoongesteld die in bruikleen waren van het Natuurmuseum Senckenberg, waar we de volgende dag heen zouden gaan.

Na het bezoek aan het bezoekerscentrum was het tijd voor een lunch. Op het terras voelden we de temperatuur al flink stijgen en we vulden snel de lege flesjes met water, voordat we zouden beginnen aan de rondwandeling door de groeve.

Aan het begin van de middag begonnen we met de rondleiding door de steengroef Messel. Onze gids nam ons mee naar alle hoeken van de groeve, vertelde ons over de vondsten die er tot op de dag van vandaag worden gedaan en liet ons zelfs een paar prachtige vondsten zien, onder andere van zeer gedetailleerd gefossiliseerde vissen. Ook hier draaiden de meegebrachte fototoestellen overuren. Opvallend zijn de her en der in de immense groeve geplaatste containers. Dit blijken geconditioneerde berggruimtes te zijn voor de verschillende opgravingsteams. In de Groeve Messel worden (volgens een bepaalde verdeelsleutel) nog altijd opgravingen verricht door teams van NHM Mainz, Natuurmuseum Senckenberg Frankfurt, het Museum van Messel en de Welterbe Grube Messel zelf. De opgravingslocaties zijn gemarkeerd met rood-witte linten in de buurt van de zogenoemde containers.

Naarmate we dieper in de groeve afdaalden liet de hitte zich meer en meer voelen en de meegebrachte flessen water waren zeker geen overbodige luxe. Op het diepste punt van de groeve kwamen we bij een bron. Het waterpeil in de groeve wordt kunstmatig laag gehouden, anders zou de groeve tot de rand gevuld zijn met grondwater. Door middel van een afsluiter kun je het water omhoog laten spuiten, hetgeen

volgens onze gids bij volle druk een fontein van wel 20 meter oplevert. We namen even de proef op de som, zij het niet onder volle druk. Het water dat omhoog kwam was verfrissend koud en volgens onze gids, ondanks een lichte zwavelgeur, goed te drinken. Dat lieten enkelen van ons zich geen twee keer zeggen en weldra werd spelenderwijs van het water geproefd.

Bijna aan het einde van de rondleiding was het aan ons, de leden van de WPZ, om ons geluk te beproeven en de echte schalie van Messel te doorzoeken op fossielen. Nadat de gids ons op de fijne gelaagdheid van de schalies had gewezen en enkele stukken als voorbeeld had opengespleten, konden wij zelf aan de slag gaan. Spectaculaire vondsten leverde dat niet op, maar enkele insecten, een enkele vissenschub en enkele plantenresten konden genoteerd worden. Hier gaat het duidelijk meer om het idee dat je zelf het beroemde, bijna 50 miljoen jaar oude gesteente onderzoekt.

Wat we op dat moment nog niet wisten, was dat het zwaarste deel van de wandeling nog moest beginnen: de tocht naar boven. Was de weg naar beneden via een geleidelijk dalende weg afgelegd, de weg naar boven was veel steiler en bleek bij deze hitte voor een aantal van ons een ware uitputtingslag. Eenmaal terug bij het bezoekerscentrum kwamen we allemaal weer een beetje op adem van de toch wel stevige wandeling door de groeve. De vermoeidheid was groot, maar niemand had dit willen missen.

Ook deze avond brachten we gezamenlijk door, deze keer op het tuinterras van restaurant *Zum Goldstein* in het oude centrum van Mainz. Hier werden we halverwege de avond overvallen door een stevige onweersbui met een flinke hoeveelheid regen. Ons gezelschap had daar niet zo'n last onder de parasols van het restaurant. We schoven wat dichter op elkaar en samen met de meegebrachte paraplu's wisten we het aardig droog te houden. Anderen verging het minder en een bruidje in spé

met haar gezelschap moest het stellen zonder parasol. Manmoedig probeerden zij de regen met de meegebrachte paraplu's te trotseren, maar op een gegeven moment was er geen houden meer aan en zochten ze (drijfmat) de beschutting van het restaurant. Dat zij daarmee geenszins uit het veld was geslagen werd spoedig duidelijk. Zij had van haar gezelschap een groot aantal opdrachten meegekregen om uit te voeren en zo werden Martijn en Paul ten dans gevraagd, mocht Eelco samen met de bruid een pepsel eten en werden de vingernagels van John onder handen genomen, hetgeen de meest hilarische taferelen opriep.

ZONDAG 5 JUNI

Op deze laatste excursiedag stond een bezoek aan het Natuurmuseum Senckenberg in Frankfurt op het programma. Toen alle deelnemers rond half 11 verzameld waren in de voortuin van het museum ging onze penningmeesteres Nike de entreekaartjes kopen. De organisatie had er bewust voor gekozen om hier geen door het museum georganiseerde rondleiding met gids te houden. Dit museum is een van de grootste natuurhistorische musea in Duitsland en toont de veelsoortigheid (biodiversiteit) en de evolutie van het leven. De nieuwste onderzoeksresultaten op gebied van biologie, paleontologie en geologie zijn hier terug te vinden. De voortuin en het plantsoen vóór het museum zijn ingericht als Geopark. Daarin zijn bijvoorbeeld replica's van verschillende Sauriërs, Sauriër sporen, Sigilaria's (oerbomen) uit het Carboon opgenomen, evenals een aantal versteende boomstammen uit het, onder invloed van vulkanische as, versteende woud van Chemnitz en diverse gesteentesoorten. Het museum is zo groot en

Dino's in Frankfurt

de onderwerpen zijn zo divers, dat het nauwelijks in één rondleiding te vatten is. Het was juist leuk dat alle deelnemers hun favoriete onderwerpen in alle rust konden bekijken. En zo ging ieder, al dan niet in groepjes, het museum in. Ook hier mocht je naar hartenlust fotograferen.

Het meest in het oog springend waren natuurlijk de zalen met gereconstrueerde skeletten: de Sauriërs, slurfdragers en walvissen. Het zal niemand verbazen dat juist deze zalen met skeletten grote belangstelling trekken. Ook de grote roofdieren, zoals de creodont (*Sinopa rapax leidy*) of de sabeltandkat (*Smilodon californicus*) trokken veel belangstelling. Maar ook de kleinere, subtiele objecten waren zeker het bekijken waard, zoals de vissen waarvan zelfs de huid bewaard is gebleven, of de haarscherpe afdrucken van de Ichthyosaurussen van Holzmaden, waarbij in een van de skeletten zelfs het ongeboren jong nog was te zien. Verder heeft dit museum een belangrijke afdeling Messel waarin het ontstaan van het eertijsde kratermeer

met haar zeer bijzondere, 48 miljoen jaar oude, fauna wordt uitgelegd. Deze zaal riep bij velen van ons ongetwijfeld een déjà vu gevoel op na ons bezoek aan het bezoekerscentrum en de groeve van Messel een dag eerder.

Rond half 2 kwam ons gezelschap samen in het museumrestaurant, waar we napraatten onder het genot van een kop koffie. Na een afscheidswoordje van de excursiecommissie en nadat we afscheid van elkaar hadden genomen, gingen we huiswaarts. Uit de nieuwsberichten wisten we intussen dat er noodweer werd verwacht op onze route en dat er het nodige oponthoud was in de vorm van files. Voor de meesten van ons maakte dat niet zoveel uit, maar voor Nike, die op de motor was, lag dat anders. Het was dan ook goed om 's avonds te horen dat ook zij (zij het drijfmat) veilig thuis was gearriveerd.

En daarmee was dan ook de excursie van 2011 tot een goed eind gekomen.

AANVULLING MUSEUM AM LÖWENTOR

In de Cranium van mei 2011 (jaargang 28-1, p. 64) is een bovenkaaks scheurkies van *Homotherium* sp. als volgt beschreven:

“Buitengewoon fraai is de linker bovenkaaks scheurkies P4 van *Homotherium* sp. uit de zoetwater afzettingen te Süssenborn (Thüringen), opgenomen onder Cat. nummer 32078/378. De kies is aan de mondzijde sterk afgesleten door het gebruik. Hieruit zou men kunnen concluderen dat het om een ouder individu gaat. De ouderdom van de kies wordt geschat op Vroeg-Pleistoceen.”

Naar aanleiding van bovenstaande liet Ralf-Dietrich Kahlke via email het volgende aan de auteur weten:

“Just a short remark on the *Homo-*

therium carnassial from Süssenborn figured in the last edition of Cranium. It was first determined and figured by Adam in 1961, and later discussed in the Süssenborn monograph by Thenius (1969). The age of the site was never estimated as Vroeg-Pleistoceen, but since a century as early Middle Pleistocene. It seems most reasonable to assign the fauna to MIS 16.”

LITERATUUR

Kahlke, R.-D., Garcia, N., Kostopoulos, D.S., Lacombe, F., Lister, A.M., Mazza, P.P.A., Spassov, N. & Titov, V.V. (2010) Western Palaearctic palaeoenvironmental conditions during the Early and early Middle Pleistocene inferred from large mammal communities, and implications for hominin

dispersal in Europe. *Quaternary Science Reviews* xxx, 1-28.

Staatl. Museum für Naturkunde
in Stuttgart
Homotherium sp.
P4 sup.
Altpleistozän
Süssenborn in Thüringen
o. Nr. 1 Slg. SOERBEL